

A fiatal egyedülálló nők párkapcsolati esélye¹

Utasi Ágnes

Egyedülálló fiatal nő „garde” nélkül

Nagyanyáink, dédanyáink korában még egy „jó” családból származó „úrlánynak” „garde” nélkül nem illett kimenni az utcára, nem illett egyedül megjelenni társaságban. Intézeti neveltetése után szüleivel, rokonaival élt egy háztartásban. Ha nem akadt számára „kérő”, „vénlányként”, gyermekfelügyeletet-gondozást, háztartási munkát végző nagynéniként élte életét a családban. Az alsó osztályokba tartozó paraszt- és munkáslányokra más „illemszabályok” érvényesültek. Nekik gyakran egyedül is el kellett hagyniuk a szülői házat, legalább egy időre sokan közülük cseléddé váltak, vagy más pénzkereső munkát végeztek. (Braun, 1913; Buday, 1918)

Egy évszázaddal ezelőtt azonban még egyetlen társadalmi rétegből sem akadt sok olyan nő, aki egyszemélyes háztartásában saját jövedelméből meg tudott volna élni. A lányok számára célt s egyszersmind megélhetést és egzisztenciát alapvetően a házasság jelenthetett. A kvalifikálatlan munkások asszonyai a család második keresőjeként ugyan férjhezmenetelük után is gyakran takarítást, mosást vállaltak jómódú házaknál, a paraszttasszonyok a paraszt-gazdaságban a mindennapokban és az idénymunkákból is bőven kivették részüket. Ám a középosztályi férj asszonya helyett cseléd végezte a háztartásban a fizikai munkát, a középosztályi nők pénzkereső szellemi munkát is csak ritkán vállaltak. A középosztályban a férjtől ugyanis elvárták, hogy „eltartsa” feleségét és családját, ő legyen a pénzkereső. Így történt ez többnyire még abban a ritka esetben is, ha a nő képesítéssel, diplomával rendelkezett. A családok igyekeztek lányaikat minél „piacképesebb állapotban” „férjhez adni”, így a nők legkésőbb a húszas éveik közepére házasságban éltek, a harmincasok már „öreglánynak” számítottak.

A gazdasági-társadalmi feltételek az elmúlt évszázadban, s főleg az elmúlt évtizedekben jelentősen megváltoztak, velük változtak a párkapcsolatok, változott a házasság, s különösen sokat változott a fiatal nők életvitele.

¹ A tanulmány részben az International Social Survey Programme (ISSP) adataira épül, a 2001-es magyar adatfelvételt az OTKA T025584 számú kutatási programja támogatta. A tanulmány támaszkodik továbbá „A családtípusok pluralizálódása és nuklearizálódása” című T030064 számú OTKA-kutatás eredményeire is.

Ma a nők közül sokan a húszas éveikben még főiskolára, egyetemre, más továbbképző tanfolyamra járnak, majd – különösen a diplomások – karrier-vágyakkal élnek, nem sietnek nagyon korán házasságot kötni. Későbbre tervezik a gyermekszülést is, s így a megelőző korokhoz képest jelentősebb a harmincasok, sőt a negyvenesek körében is a hajadon/nőtlen családi állapotúak részaránya. A változások eredményként nagymértékben emelkedett a saját jövedelméből önellátásra képes egyedülálló nők népességi aránya.

A család ma is a legfontosabb, csakhogy átalakult

Naivitás lenne azt képzelni, hogy az egyedülálló nők növekvő aránya elsősorban az öntudatosra vált, önmegvalósításra vágyott asszonyok, lányok individuális függetlenségvágyának és harcának eredménye. Sokkal inkább a gazdasági változások következménye.

A változások kiindulópontja a családi termelő gazdaság átalakulása, csökkenő szerepe volt. A társadalom integrációja, a családtagokról gondoskodás felelőssége korábban szinte kizárólag a hagyományos házassági párkapcsolatra, s a családi gazdaságban végzett közös munkára alapozódott. A társadalmi integráció leghatásosabb intézménye kétségtelenül ma is a család. A családi közösségben sajátítjuk el a kommunikáció alapszabályait, és a közösségi-társadalmi együttéléshez nélkülözhetetlen kompromisszum, önzetlenség, szolidaritás praxisát. A család tehát a társadalmi integráció domináns intézménye ma is. Ez kétségtelen! Ám maga a család mint intézmény formájában, tartalmában, variációiban és funkcióiban jelentősen megváltozott, átalakult.

A családi gazdaságra alapozott, a család közös tulajdonából megélő, egykor általánosan elterjedt többgenerációs nagycsalád olyan közösség, ahol a család fennmaradása, jóléte, gazdasági-vagyoni gyarapodása érdekében meg kell osztani a családi javakon. A végzett munka hozadéka, jövedelme a „közösbe” kerül, az egymásnak nyújtott családi segítség gazdasági törvényként funkcionál. A családi érdek elsődlegessége egyúttal keretbe zárja, fékezi az individuális vágyakat, érdekeket. Az önzetlenség és altruizmus a család egészének fennmaradását célzó, valamennyi családtagtól elvárt kötelezettség. A családtagok bármelyikét ért sérelmet, veszteséget a családtagok mindegyikének veszteségeként könyvelik, ugyanakkor a családtagok bármelyikének sikere a családtagok mindegyikének (potenciális) gazdagodását, előrelépését, presztízsemelkedését eredményezi. (Weber, 1982; Faragó, 1983; Cseh-Szombathy, 1979, 1994)

A technikai fejlődés és tőkekoncentráció azonban fokozatosan tönkretette a többgenerációs családi gazdaságokat, így azok ma már kevés család, kevés családtag számára biztosítanak megélhetést. A termelési eszközök koncent-

rációja mind több szülőt és felnőtt gyereket készítetett arra, hogy munkaereje-munkaideje eladásával kilépjen a családi gazdaságból. Ma már a családtagok idejük nagy részét nem a családi kapcsolatok hálójában töltik, hanem hasonló sorsú diáktársak, majd munkatársak körében.

A folyamattal párhuzamosan a nők közül is a korábbtól jelentősen többen jelentkeznek munkavállalóként a munkaerőpiacon, többen jutnak önálló munkajövedelemhez, s aki nem munkaképes, különböző szociális juttatáshoz. A relatív jólétet biztosító, tőkekoncentrációval, korszerű technikával gazdaságosan működő „jóléti” társadalmakban sokkal többen váltak önellátóvá, többen képesek megélni a családtagok gazdasági támogatása, együttműködése nélkül. (T.H. Marschall, 1950; Titmuss, 1958; Esping-Andersen, 1990)

A nagyszámú családi „munkaerő” az összezsugorodott családi gazdaságban szükségtelessé vált, hatására csökkent a családban együtt élő-lakó családtagok száma: megindult a családok „nuklearizálódása”. A gyerekekre munkaerőként kevésbé vagy egyáltalán nincs már szükség, redukálódott a gyerekszám, s gazdaságilag nélkülözhetővé vált a három vagy még több generáció közös háztartásba tömörülése: a nagycsaládi együttélés.

Mára az egy fedél alatt élő családtagok számának csökkenése, s az individualizálódás – ha úgy tetszik a nagycsaládi közös gazdasággal szemben az egyéni boldogulás, „önös érdek” követése – a jóléti társadalmakban oly mértékűt öltött, hogy még a család-magot jelentő házassulandó párok is mind későbbre halasztják az egymáshoz alkalmazkodást, önkorlátozást is elváró folyamatos együttlakás idejét.

Az egyedülálló életforma terjedésének gazdasági feltételeit biztosítja, segíti és erősíti a relatív jómódban élő polgári társadalmak integrációja, s az ezzel járó polgári jogi szabályozás is. A tőkekoncentrációval párhuzamosan a polgári társadalmakban a piacképes munkaerő munkabért, a munkából kizártak/kiesettek pedig létfenntartásukhoz nyugdíjat vagy más juttatást, segélyt kapnak a rendszer stabilitása, fennmaradása, működése, gazdasági-társadalmi – politikai integrációja érdekében. A társadalmak mind több egyén számára biztosítják a gazdasági függetlenséget, önállóságot. A személyeknek alanyi jogon járó segélyek, juttatások hatására minden eddigittől többen képesek ma – persze a munkából, munkaerőpiacról kiesettek csak „éppen hogy” – önállóan is megélni jövedelmükből, vagyis a családtagok támogatása nélkül fedezni létfenntartásuk költségeit.

A polgári jóléti társadalmak így képesek elérni a rendszer működőképes integrációját, azt, hogy a hatalomban és jómódban élők nyugalmát és további gazdagodását a szélsőségesen szegények tömegei ne veszélyeztessék. (Durkheim, 1986; Münch, 1984) A rendszer-integrációt szervezeten biztosító szolidaritás sem jut el azonban mindenkihez, sokan kimaradnak a „juttatások rendszeréből”. (Ferge, 2000) A rászorulóknak túlnyomó többsége azon-

ban kétségtelenül számíthat valamilyen (legalább csekély) segélyre, s ez sokakban azt az illúziót kelti, hogy bármi történik, képesek egyedül, család nélkül is valamilyen szinten megélni. Ebben reménykednek a megromlott házassági kapcsolatban élő fiatal nők is, amikor kilépnek megromlott kapcsolatukból, s egyedülállóként élik tovább életüket.

Az egyedülállók arányának dinamikus növekedése (1986–2000)

A párkapcsolatokat érintő változások dinamikája Magyarországon felgyorsult az utóbbi két évtizedben. Meggyőzően igazolja ezt az 1986-ban és 2000/2001-ben készült vizsgálatok adatainak összehasonlítása. (1. táblázat)

1. táblázat

A 15 év feletti népesség családi állapot szerinti megoszlása 1986-ban és 2000-ben (%)

Családi állapot	1986			2000			Változás 2000– 1986
	Férfi	Nő	Együtt	Férfi	Nő	Együtt	
Házas	71,6	64,0	67,7	60,0	48,5	53,8	-13,9
Nőtlen/hajadon	23,0	15,9	19,3	27,4	18,7	22,7	+3,4
Özvegy	1,8	14,0	8,2	4,9	21,6	13,9	+5,7
Elvált/különélő	3,6	6,0	4,8	7,7	11,2	9,6	+4,8
Egyedülálló együtt	28,4	35,9	32,3	40,0	51,5	46,2	+13,9

Forrás: KSH Életmód-felvételek, 1986/4 (N=9 186), 2000/4 (N=10 549)

Az első szembetűnő változást a hagyományos házassági/formalizált élettársi párkapcsolatban élők arányának radikális csökkenése jelzi. Arányuk az elmúlt másfél évtized alatt mintegy 14%-kal csökkent. Amennyiben a jelenléte nem strukturálisan szemlélnénk, azt feltételezhetnénk, hogy a házasság aránycsökkenését kizárólag az eredményezte, hogy a család és házasság értéke erőteljesen devalválódott az elmúlt évek során. Ezt a feltételezést erősítheti az is, hogy a házasságkötés időpontja mind későbbre tolódik. A fiatalok a korábbi évtizedekkel összehasonlítva hosszabb ideig élnek hajadonként/nőtlenként, házastárs nélkül önálló lakásban, vagy meghosszabbítva a „gyermeki” státust, élvezve a szülői gondoskodást. A házasságot még nem kötött hajadonok/nőtlenek népességi aránya ugyan az elmúlt másfél évtized során kétségtelenül nőtt (3,4%-kal), de az egész népességre vetítve közel sem olyan mértékben, mint amilyen mértékben csökkent a házassági kapcsolatban élők aránya.

A családtípusok variánsainak bővülésére utal, s a hagyományos házassági kapcsolatban élők arányát csökkenti, valamint az individualizálódást jelzi az

elváltan élők aránynövekedése is. Az önmagukat elvált státusúnak deklarálók aránya az utóbbi másfél évtizedben megkétszereződött.

Az individualizálódással és a fiatal nők napjainkra jellemző életmódjával és életfeltételeivel kevésbé összefüggésben, ám az egyedülállók arányának növekedésével, a fiatal nők jövőjével összefüggésben mégis megemlíthető változást jelez az is, hogy az elmúlt másfél évtized folyamán megduplázódott az özvegyek népességen belüli aránya.

A családi- és párkapcsolatok átrendeződésével összefüggő folyamatok, az egyedülálló életformára utaló csoportok együttes arányának erőteljes emelkedését, kumulálódását eredményezte. Az elmúlt másfél évtized alatt az egyedülállók (hajadon/nőtlen+elvált+különélő+özvegy) arányának másfélszeresre növekedése (32,8%-ról 46,2%-ra!) a társadalmi-gazdasági körülmények emberi kapcsolatokra, társadalmi integrációra, s a családi kötelekekre gyakorolt erőteljes változására utal. Az egyedülállók növekvő arányát a gazdasági változások hatására a fiatalok fokozott individualizálódása, az értékpreferenciák és családformák átalakulása, a magyar férfiak korai halandósága és a párkapcsolati formák pluralizálódása együtt alakítja.

Az egyedülállók korcsoportonkénti eloszlása szimmetrikus „hosszú szárú” U alakú görbét képez. A legtöbb egyedülálló értelemszerűen a legfiatalabbak és a legidősebbek korcsoportjaiban található. E szélső korcsoportok több mint fele egyedülálló. A fiatalok körében dominánsan a házasságot még nem kötött nőtlenek/hajadonok, az idősek körében pedig az özvegyek növelik az egyedülállók arányát.

A társadalomban legaktívabbak a középső korcsoportok (30–50 évesek), ahol az egyedülállók aránya fele a szélső korcsoportokban található. Ezt követően az életkor előrehaladtával rapid emelkedés indul, s a 60-as éveikben járóknak már újra közel fele található egyedülállóként.

Egyedülállók állandó partnerkapcsolattal és anélkül

A gazdasági-társadalmi változások nemcsak a család, házasság, válás és házasságkötés tekintetében regisztrálhatók, a párkapcsolatok valamennyi variációjára kiterjednek. Az ISSP Kapcsolatok-moduljának magyarországi vizsgálata alapján 1986-ban még kevesen (mindössze 2,5%) „vallották” magukat *élettársi kapcsolatban* élőknek, 2001-ben már jelentősen többen (6,9%), de feltételezésünk szerint még mindig a praxistól minden bizonnyal számottevően kevesebben.²

Az önmagukat élettársi kapcsolatban élőknek tekintők körében az utóbbi másfél évtized alatt bekövetkezett mintegy 2,5-szeres aránynövekedése min-

² ISSP Kapcsolatok, 1986 (N=1000), ISSP Kapcsolatok, 2001 (N=1524). A nemzetközi kutatások adatfelvételeit a TÁRKI készítette.

den bizonyos közel sem pontosan jelzi az élettársi kötelékben élők népességi arányát, hiszen gyakran az egy időre, esetleg hetenként néhány napra összeköltöző „együtt járó együttélők” nem vállalják az élettársi identitást, illetve „címkét”, változatlanul nőtlennék/hajadonnak vallják magukat, miközben életvitelszerűen – nem élethosszig, de hosszabb-rövidebb ideig – mégis csak „élettársként” élnek.

Az „egyedülálló” életvitele az emberi kapcsolatok és a társadalmi integráció mértéke szerint jelentősen különbözhet attól függően, hogy az egyedülállóként regisztrált válaszadónak van állandó partnerkapcsolata, vagy nincs. A partnerkapcsolat nélküli egyedülállók emberi kapcsolatai, s így társadalmi integrációja is többnyire gyengébb, mint azoké az egyedülállóké, akiknek van állandó partnerük. Ennek nyomán igyekeztünk megkülönböztetni az egyedülállók partnerkapcsolat szerinti típusait is. (2. táblázat)

2. táblázat

A minta partnerkapcsolatok szerinti megoszlása 2001-ben (%)

Egyedülálló, nincs állandó partnere:	32,2
Egyedülálló, van állandó partnerre:	9,1
Házastársával/élettársával él:	58,8
<i>Egyedülállók együtt</i>	<i>100,0</i>

Forrás: ISSP/2001 (N=1524)

Állandó partner nélkül élő egyedülállóknek azokat tekintettük, akiknek sem házastársuk, sem élettársuk, sem állandó partnerük nincs. A minta harmada ilyen társ nélküli egyedülálló (32,2%). A partner nélküli egyedülállók a nők között kétszeres aránnyal találhatók (a nők 40%-a), mint a férfiak között (férfiak 22%-a).

A nőtlennék/hajadonok több mint felének nincs állandó partnerkapcsolata. (3. táblázat) A házas különélők túlnyomó többsége sem egy új élettársi/házastársi vagy állandó partneri kapcsolatba „lépett át” házasságából, hiszen négyötödük ugyancsak állandó partnerkapcsolat nélkül él. Az adatok meggyőzően jelzik, hogy az elváltak sem könnyen találnak új társat, hiszen 78,4%-uknak nincs állandó partnere. Végül nem meglepő módon az özvegyeknek már 97,6%-a él állandó partner nélkül.

3. táblázat

Az állandó partnerkapcsolat nélküliek aránya az egyedülállók különböző csoportjaiban (%)

Nőtlenek/hajadonok	55,9
Házas különélők	83,3
Elváltak	78,4
Özvegyek	97,6

Korcsoportonként az állandó partnerkapcsolat nélküliek arányában jelentős különbségek találhatók. A húszas éveikben járó egyedülállókra jellemző leginkább a „partnerkeresés”, ám még ebben a korcsoportban is minden negyedik fiatalnak nincs állandó párkapcsolata (24,3%). A korosztályba tartozók közül az eltérő neműeket összehasonlítva is meglepő különbséget találunk: a huszonéves férfiak közel harmadának nincs állandó partnere, miközben a hasonló korú nők közül „csak” minden ötödik él állandó partnerkapcsolat nélkül. Az állandó partnerkapcsolattal rendelkezők nemek közötti aránykülönbsége a fiatal korcsoportokban részben azt jelzi, hogy a tradíciónak megfelelően a nők igyekeznek mielőbb stabil társra, állandó partnerre lelteni, miközben a férfiak a korábbi évtizedekben megszokottól is jobban halasztják a választást, kerülnek a partnerkapcsolati állandóságot.

Az is kétségtelen ugyanakkor, hogy a húszasok korcsoportjában – a többi korcsoportéhoz képest – kiugróan magas az állandó partnerkapcsolattal rendelkező egyedülállók aránya. A hasonló korú fiatalok körében az állandó partner többnyire az „együtt járó kvázi-élettársi” köteléket, illetve a nőtlenek/hajadonok „próbaházasságát” jelenti.

A harmincas éveikben járók korosztályában a párkapcsolattal nem rendelkezők aránya a „huszonévesekhez” képest jelentősen csökken, „csak” ötödük nem talált társat. Állandó partner nélküliek azonban a harmincas férfiak között is még magasabb aránnyal találhatók, mint a korosztályos nők között.

A negyvenesek körében – amikor már az elváltak, élettársi kapcsolatból kilépők és özvegyek is növelik a társal nem rendelkező egyedülállók körét – jelentősen bővül a tartós partner nélküliek aránya. Ettől az életkortól kezdődően a különböző neműeket összehasonlítva gyökeres változást találunk. Míg a fiatalabb korcsoportokban a férfiak között volt magasabb a partnerkapcsolat nélküliek aránya, a negyveneseknél egy teljes fordulattal a nők körében emelkedik magasabbra. (Vukovich, 1999) Ez a trend ezután folytatódik és állandósul a tőlük idősebb korcsoportok mindegyikében. Az ötvenes nők körében, a hasonló korú férfiakkal képest már majdnem kétszeres a társ, állandó partner nélkül élők aránya. (4. táblázat)

4. táblázat

Az állandó társ (házas/élettárs/állandó partner) nélkül élők aránya a különböző korcsoportokban (%)

Korcsoport	Mintaátlag	Nők	Férfiak
20-asok	24,3	18,9	29,0
30-asok	18,2	15,5	21,4
40-esek	20,8	21,9	19,3
50-esek	25,3	31,6	17,1
60-asok	40,7	40,6	17,5
70-X	57,5	41,9	26,2

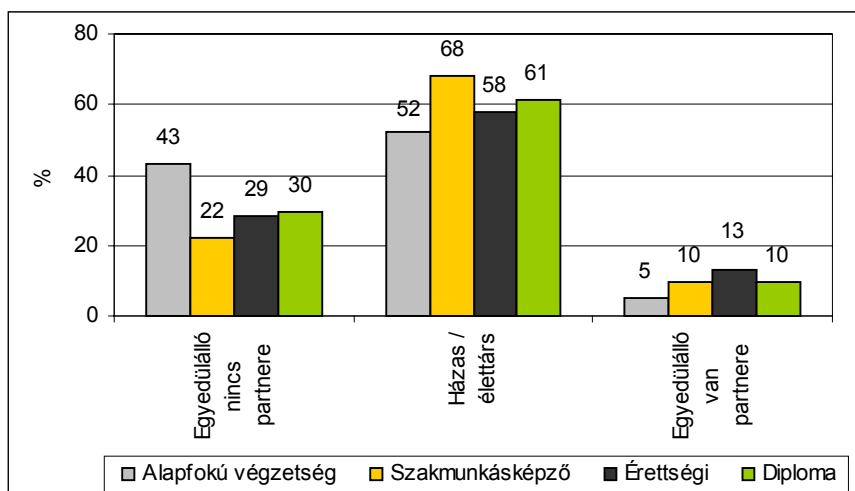
Forrás: TÁRKI, ISSP/ Kapcsolatok / 2001, N=1500

Az iskolázottság szerint a legmagasabb az állandó partner nélkül élők aránya a legfeljebb nyolc osztályt végzettek között, az ilyen végzettséggel rendelkezők több mint felének nincs állandó partnere. Azt valószínűsítettük, hogy a „negatív privilégiumok” halmozódását jelzi a partnerkapcsolati hiány: az alacsony végzettség az iskolázottság expanziója következtében legáltalánosabb az idős korúaknál, ehhez rossz gazdasági helyzet, s újabb hátrányként a társtalanság kapcsolódik a halmozódó hátrányok sorához.

Ugyanakkor nem magyarázható az iménti érvekkel az iskolázottsági hierarchia másik pólusán, a diplomások körében az állandó partner nélkül élők ugyancsak nagyon magas aránya. A tudáshierarchia csúcsán valószínűleg inkább az individualizálódás, s vele alakuló partnerkapcsolatokkal szemben is magasabb igény szint gátolja az állandó partnerkapcsolatok létrejöttét és fennmaradását.

1. ábra

Párkapcsolatban és párkapcsolat nélkül élők megoszlása iskolai végzettség szerint, 2001

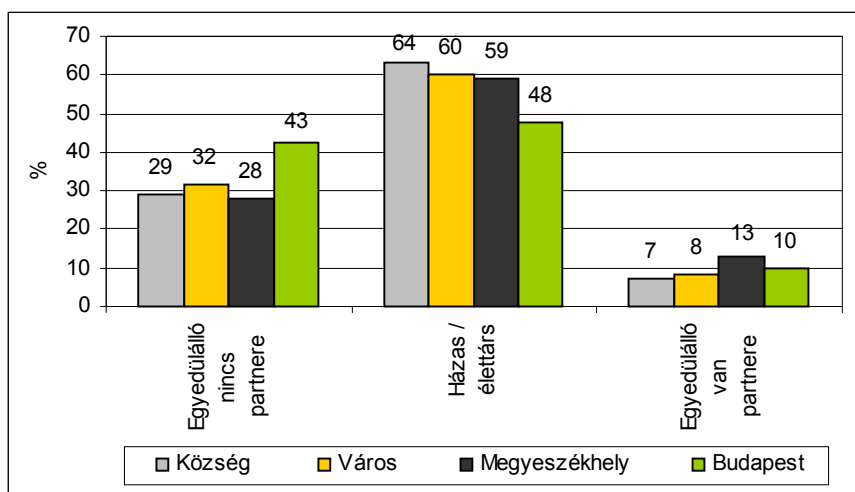
Forrás: ISSP 2001 – Kapcsolatok, N=1524

A fővárosban a kapcsolatok felszínesebbek, az emberi kapcsolatok hálóját nehezebben alakul, következésképpen a párkapcsolatok is nehezebben szövednek, mint a kisebb településeken. Adataink szerint a partner nélküli egyedülállók kiugróan magas aránya él a fővárosban: a mintába került budapestiek közel felének (42,7%) nincs állandó partnere, míg a legkisebb eséllyel a megyeszékhelyeken élnek állandó partner nélküli egyedülállók (28,1%). A megyeszékhelyek sajátosságának tűnik az is, hogy itt a legmagasabb az állandó partnerkapcsolattal rendelkező egyedülállók aránya (12,8%).

Minden bizonnyal a megyeszékhelyeken a legerősebb a párkapcsolatok pluralizálódása.

2. ábra

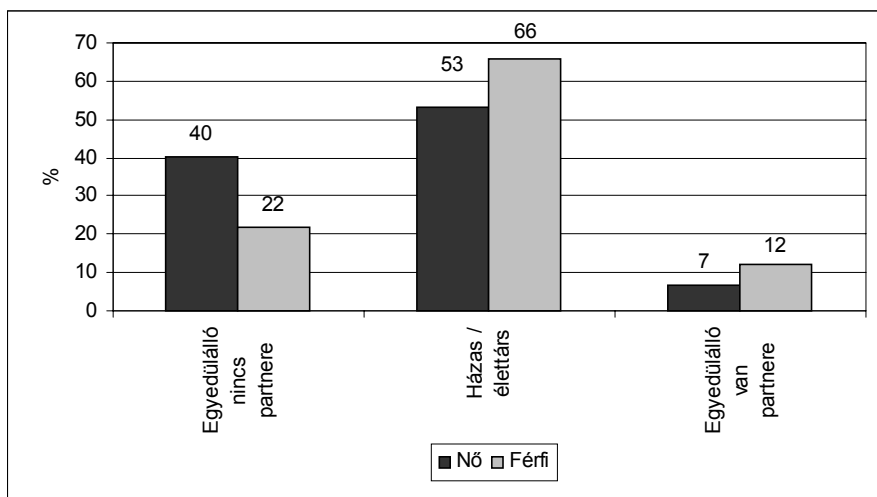
Párkapcsolatban és párkapcsolat nélkül élők megoszlása településtípusok szerint, 2001

Forrás: ISSPP 2001 – Kapcsolatok, N=1524

A vizsgálati adatok a férfiak és nők jelentős párkapcsolati esélykülönbségét jelezték. 2001-ben a férfiak negyötödének (78,2%), a nők kétharmadának (67,8%) volt állandó partnere, társa (azaz házassági/élettársi vagy egyedülállóként állandó partner). Az életkor előrehaladtával nagymértékben változik a partnerkapcsolattal élő férfiak és nők esélye. A fiatalabbak korcsoportjaiban még a nők körében magasabb az állandó partnerkapcsolattal élők aránya, ám a középső korcsoportokban megfordulnak az arányok, s ettől kezdve a férfiak a nőkhöz képest fokozatosan mind magasabb arányban rendelkeznek állandó partnerkapcsolattal.

Párkapcsolatban és párkapcsolat nélkül élők megoszlása nemek szerint, 2001

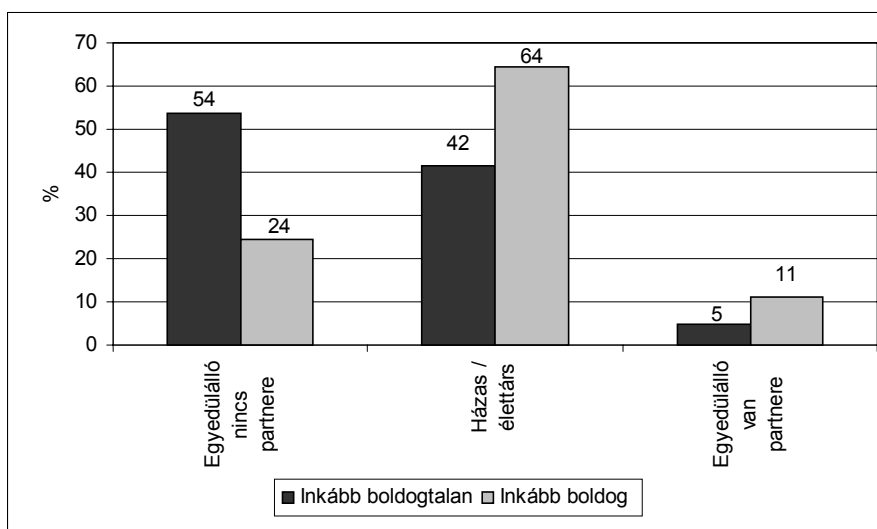
Forrás: ISSP 2001 – Kapcsolatok, N=1524

Az életminőséget alapvetően az emberi kapcsolatok minősége alakítja. Az életminőség mérésére a legáltalánosabban használt szimbolikus indikátor az emberek szubjektív boldogságérzésének skálája. (Allardt, 1975) Az állandó párkapcsolattal rendelkezőkről azt feltételeztük, hogy boldogabbak, mint a társ nélküli egyedülállók. Igyekeztünk megállapítani, hogy az állandó partner nélküliek és az állandó társal rendelkezők boldogságérzése között milyen mértékű különbség regisztrálható. Vagyis azt kerestük a boldogság szubjektív mércéje segítségével, hogy az állandó partner hiánya milyen mértékben rontja a szubjektív életminőséget.

A boldogság-index mentén az *inkább boldogok* (inkább boldog+nagyon boldog) aránya a boldogtalanokhoz (inkább boldogtalan+nagyon boldogtalan) képest a házassági/élettársi kapcsolatban élők és az *állandó partnerkapcsolattal élő egyedülállók* körében jelentősen magasabb. (4. ábra) A hipotézisnek megfelelően *a társ nélkül, állandó partner nélkül élők között éppen fordítva, kiugróan magas, mintegy kétszeres az önmagukat boldogtalanok érzők aránya a boldogokhoz képest.* Az adatok meggyőzően igazolják, hogy a boldogságérzés messze nagyobb eséllyel jelentkezik azok érzésvilágában, akiknek van társa, állandó partnerkapcsolata, mint a társtalan, állandó partner nélküli egyedülálló életformával élők tudatában. Minden bizonnyal azért, mert az ilyen egyedülálló életforma jelentősen kisebb eséllyel biztosít boldogságforrásokat az egyének számára.

4. ábra

Párkapcsolatban és párkapcsolat nélkül élők megoszlása boldogságérzésük mértéke szerint, 2001

Forrás: ISSP 2001 – Kapcsolatok, N=1524

A partnerkapcsolat léte vagy hiánya azonban nem mindig választás eredménye, sokszor demográfiai, vagy más jellegű társadalmi hátrány halmozódásának következménye. A csökkenő boldogságérzésnek az állandó partner hiányából adódó társtalanság minden bizonnyal csak egyik mutatója, többnyire az életfeltételi hiányok-hátrányok halmozódása eredményezi a redukált boldogságérzést. Egyebek között nagy eséllyel tesznek boldogtalaná az idős korral gyakrabban járó betegségek, az elhaló, s így ritkuló baráti és rokoni kötelékek, a szegénység. Ezek olyan életfeltételi meghatározók, amelyek kisebb eséllyel hordoznak boldogságforrásokat, miközben gyakran kapcsolódik hozzájuk a társtalanság.

A harmincasok családi állapotát és párkapcsolatait érintő változások (1986–2000)

Az elmúlt évtizedekre jellemző párkapcsolati változásokat, s egyszersmind a jövőre vonatkozó trendet is jelzi a harmincas éveikben járó fiatalok családi állapot szerinti struktúrájában bekövetkezett változások. (5. táblázat) Ez a korosztály a tradíciónak megfelelően már házasságban, állandó párkapcsolatban él/élne. 1986-ban például az akkor harmincas éveikben járóknak több

mint négyötöde élt házasságban, míg most a korosztálynak nem egészen háromnegyede, vagyis a másfél évtizeddel korábbihoz képest közel 10%-kal csökkent a korcsoportban az állandó párkapcsolattal élő házások aránya.

5. táblázat

A 30–39 évesek közül házassági/élettársi kapcsolatban élők aránya, 1986–2000 (%)

	1986	2000
Nők	76,0	71,0
Férfiak	87,0	73,0
Együtt	81,3	72,0
Változás		-9,3

Forrás: KSH/Életmód 1986/30-asok, N=1896; 2000/30-asok, N=1728

A házastársi kapcsolatban élő harmincasok aránycsökkenésének elsődleges oka a házasságot halasztók növekvő aránya. Ezt igazolja az, hogy a nőtlenek/hajadonok aránya a jelzett időintervallum alatt több mint másfélszeresre emelkedett. (6. táblázat)

6. táblázat

A harmincas éveikben járó nőtlenek/hajadonok aránya, 1986–2000 (%)

	1986	2000
Nők	9,6	11,1
Férfiak	9,3	21,6
Együtt	9,4	16,0
Változás		+6,6

Forrás: KSH/Életmód 1986/30-asok, N=1896; 2000/30-asok, N=1728

A fiatalok mostanában nehezebben szánják rá magukat a házasságkötésre, mint korábban. Sokan féltik a függetlenséget, mások a kényelmesebb „gyermeki” státust, a korábitól többeket a hosszú egyetemi tanulmányok, vagy a magasabb igényszinttel a „házasodáshoz” még nem elégségesnek tekintett anyagi javak hiánya tart vissza a családalapítással, s állandó párkapcsolattal járó felelősség vállalásától. Az állandó párkapcsolati együttélés a független, egyedülálló létformához képest több korlátot állít a saját vágyak, igények kielégítése elé, több önzetlenséget vár el. Az individualizálódás és a relatív jólét a fiatalabb korcsoportokban szükségképpen házasság-halasztást, s ezzel együtt a házasságot választók aránycsökkenését eredményezi. Szembetűnő, hogy – noha a harmincas férfiak közül kétszer annyian halasztják a házasságkötést, mint a korosztályba tartozó nők közül – mégis mind a harmincas nők, mind a harmincas férfiak negyede nem házas jelenleg.

A nemek közötti hasonlóságot az egyedülállók arányában az teremti meg, hogy az elváltak között több a nő. A rendszerint korábban házasodott nők értelemszerűen többen is válnak a harmincas éveikre. (7. táblázat és 5. ábra)

7. táblázat

A harmincas éveikben járó elváltak aránya 1986-ban és 2000-ben (%)

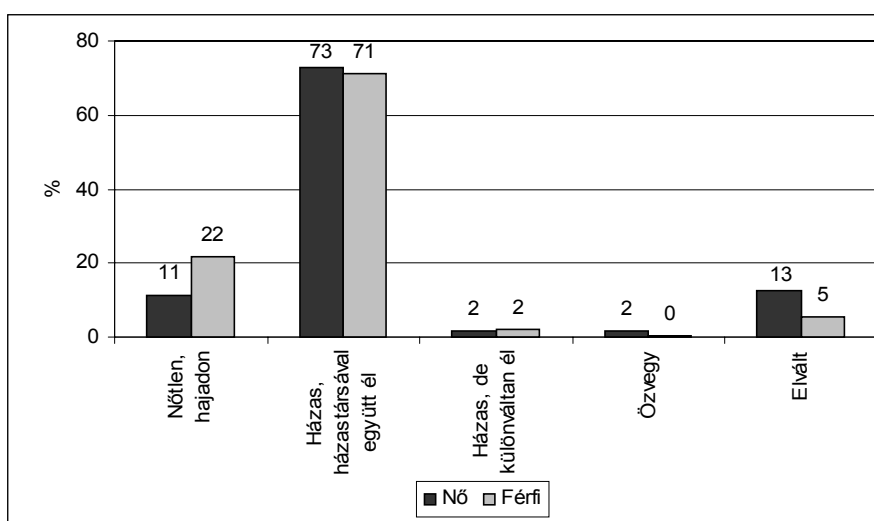
	1986	2000
Nők	7,2	12,7
Férfiak	3,1	5,3
Együtt	5,2	9,3
Változás		+4,1

Forrás: KSH/Életmód 1986/30-asok, N=1896; 2000/30-asok, N=1728

A harmincas éveikben járó egyedülállók (nőtlen/hajadon+elvált+özvegy) együttesen az 1986-os 18,7%-ról (férfiaknál 1986-ban az összes egyedülálló 13,0%, nőknél 24% volt) 2000-re 10%-kal, 28%-ra emelkedett (30-as férfi egyedülálló: 29,0%, nő: 27%). A másfél évtizedes változás trendjét figyelve megállapítható, hogy az egyedülálló harmincasok nagyarányú emelkedését döntően a korosztályba tartozó férfiak állandó párkapcsolatot halasztó attitűdje eredményezte, hiszen körükben megkétszereződött az egyedülállók aránya, miközben a korosztályba tartozó nők körében csupán néhány százalékkal emelkedett.

5. ábra

A harmincasok családi állapot és nemek szerinti megoszlása, 2000

Forrás: KSH/Életmód 2000/4, N=1728

A harmincas nők családi-háztartási „pozíciója”, szerepe

A korábban jelzett gazdasági-társadalmi változások a fiatalok háztartási pozíciójában, családi állásában is változást eredményeztek. Láthattuk, hogy 2000-ben a harmincas nőknek ugyan háromnegyede már házasságban élt – s ezzel a nők többi korcsoportjával összehasonlítva ebben az életkorban a legszélesebb a házassági párkapcsolatban élők aránya –, ám a nem házas nők egyedülálló negyede nem a házasságot halasztó „szingli” életforma követőit gyűjti, hanem többféle egyedülálló, illetve egyedülállóra vált csoportot tartalmaz.

A harmincas egyedülálló nők legszélesebb csoportját azok adják, akik már szültek gyereket, s most egyedülálló anyaként, elváltan vagy lányként élnek gyermekükkel/gyermekükkel egy háztartásban (12,1%). Háztartásában egyedül, „szingliként” relatíve kevés harmincas nő él (4,3%), aminek minden bizonnyal elsődleges oka az, hogy az önálló lakás ára és fenntartási költsége meghaladja a fiatal nők jövedelmét. A harmincas nők előzőhöz hasonló ugyancsak alacsony aránya meghosszabbítja a szülői gondoskodás idejét, s „felnőtt gyerekként” él származási családjában (4,5%), miközben ugyancsak nem sokan élnek élettársi kapcsolatban (5,5%).

A harmincas nők túlnyomó többsége ugyan „időben”, valamikor már belépett (egy) házasságba, hiszen jelenleg csak tizedük hajadon, ám a volt házasok/élettársak közül sokan már ki is léptek, s most minden nyolcadik harmincas „elvált” státusú (12,7%).

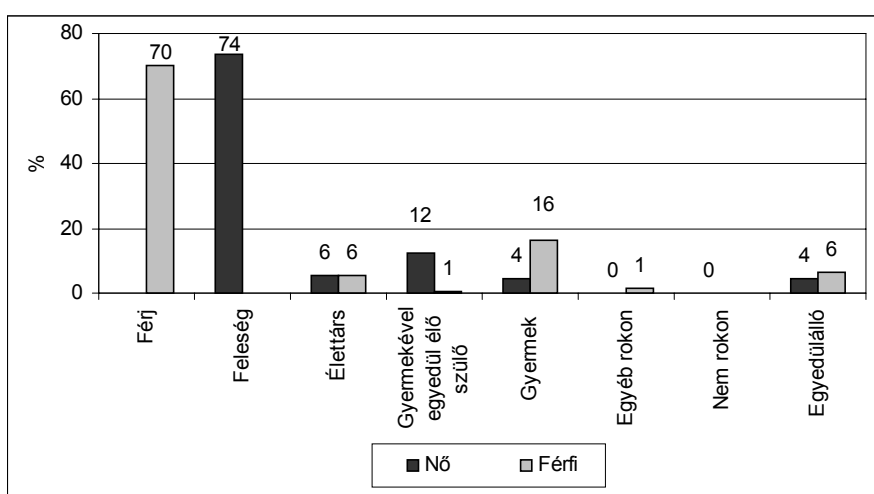
Az egyedülálló harmincas nők és férfiak életformájának alapvető különbségét előidéző okok

A nők házasságba jobban igyekvő attitűdje ellenére a különböző egyedülálló családi státust (hajadon/nőtlen+különélő+elvált+özvegy) megjelölt harmincas nők együttes aránya (27%) szinte teljesen megegyezik a harmincas férfi egyedülállók arányával (29%). A harmincas egyedülálló nők párkapcsolati esélye, s így életminősége, boldogságforrásai és életfeltételei azonban az egyedülállóra válás strukturális különbözősége miatt lényegesen kedvezőtlenebb, mint a férfiaké: az egyedülálló nők nagyobb hányada kerül ki ugyanis azok közül, az illúziót vesztett csoportok közül, akik már voltak házasok, s megromlott, tönkrement párkapcsolatból kilépett „elvált” egyedülállók (12,7%), miközben a hasonló korú férfiak közül hozzájuk képest félannyi az olyan egyedülálló, aki korábbi házastársi kapcsolatát bontotta fel válással (5,3%). Vagyis a harmincas férfi egyedülállók körében nem az illúziót vesztett elváltak, hanem a jövőben inkább bízó „nőtlenek” dominálnak.

A harmincas egyedülálló nők és férfiak háztartáson belüli pozícióinak összehasonlítása határozottan jelzi a harmincas nők korosztályukba tartozó férfiakkal viszonyított nehezebb élethelyzetét, több családi reprodukciós feladatát. A nők a férfiakkal képest korábban lépnek ki a szülői családból, fiatalabb korban válnak szülővé, így korábban kell gondoskodniuk gyermekükről, s harmincas éveikre a korosztályba tartozó férfiakkal képest sokszoros arányuk nevel egyedülállóként gyermeket.

6. ábra

A harmincasok családi állása és nemek szerinti megoszlása, 2000

Forrás: KSH/Életmód 2000/4, N=1728

Már korábban is láttuk, hogy házastársként és/vagy élettársként a harmincas nők és férfiak hasonló aránya él. A családi „szerepeket” tekintve kissé magasabb a „feleségek” mint a „férjek” aránya, mert a tradíciónak megfelelően a nők igyekeznek inkább tartós párkapcsolatba lépni, mint a férfiak, s értelemszerűen más korosztályokba tartozó férfiak közül is nagyobb arányuk választ férjet/élettársat (nők: 73,6%-a feleség, élettárs: 5,5%-a, férfiak: 70,0%-a férj, élettárs: 5,5%-a). (6. ábra)

A gyermekével egyedül élő szülők aránya a harmincas nők körében sokszorosa (12,1%) a korosztályba tartozó férfiakénak (0,5%). Kétségtelen, hogy a harmincas éveikben járó szülőknek csakis kicsi gyermekük lehet, s a legfeljebb néhány éves gyereket a válást követően a jog többnyire az anya felügyeletére bízta. Végül is a harmincas egyedülálló nőkre ezt követően messze több reprodukciós családi feladat hárul, mint a hasonló korú egyedülálló férfiakra.

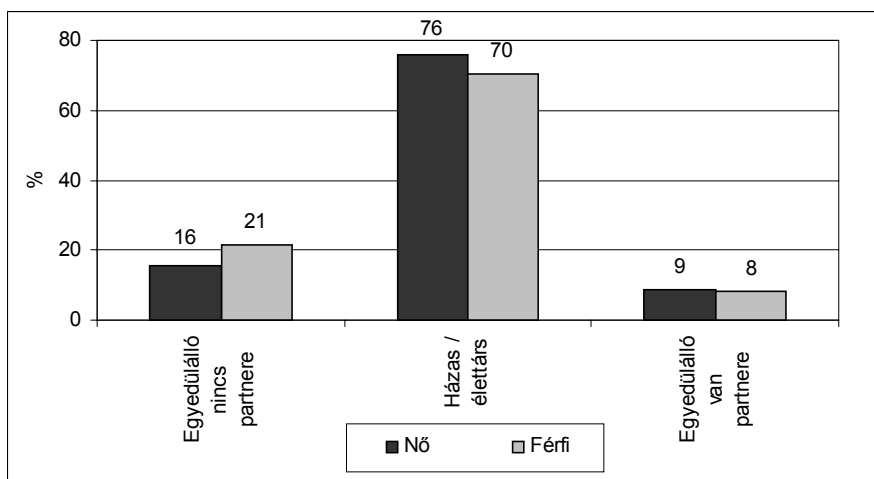
Háztartásukban egyedül, önállóan, „szingliként” másfélszeres eséllyel élnek a harmincas férfiak (6,3%), mint a korosztályba tartozó nők (4,3%). Feltételezhető, hogy a kisebb női jövedelmek miatt alacsonyabb az önálló háztartást, önálló lakást birtokló egyedülálló harmincas nők, mint a hasonló korú férfiak aránya.

A gyakran kényelmes „gyermeki” szerepet a származási család háztartásában a harmincas férfiak háromszoros eséllyel hosszabbítják meg (16,4%), mint a nők (4,2%).

A harmincas éveikben járó nők az előzőekben jelzettek ellenére néhány évig kivételesen kedvező pozíciót foglalnak le a párkapcsolatok esélyét tekintve. A vizsgálati adatok azt jelzik, hogy a párkapcsolatok kialakítására a harmincas évek végéig tart a „konjunktúra” a nők számára. A harmincasok 18,2%-ának nincs sem házastársa/élettársa, sem állandó partnere, ám ebben az életkorcsoportban még alacsonyabb az állandó partner nélküli nők (15,5%), mint a korosztályból partner nélkül élő férfiak (21,4%) aránya, vagyis itt még a függetlenek között férfítöbbség található. Ugyanakkor a harmincas évekkel a végéhez közeledik ez a nők számára kedvező állapot, mert a negyvenesek korcsoportjában már megfordul a trend. Emelkedik a negyvenes állandó partnerkapcsolat nélküliek aránya (20,8%), s az emelkedés egyértelműen a negyvenes nőket sújtja, hiszen ekkor már több mint ötödüknek nincs állandó partnere (22%), a férfiak között pedig kisebb mértékű csökkenés tapasztalható a partnernélküliek arányában (19,3%).

7. ábra

A harmincas nők és férfiak megoszlása a partnerkapcsolat típusa szerint, 2000

Forrás: KSH/Életmód 2000/4, N=1728

A harmincas nők a hasonló korú férfiakkal képest korábban házasodtak, és egyedülállóként vagy egyedülállónak váltan gyakrabban nevelnek gyereket, s így a férfiakkal képest jelentősen több családi terhet viselnek. Velük szemben a harmincas férfiak tovább őrzik „gyermeki” pozíciójukat, a hasonló korú nőkhöz képest háromszorosan eséllyel élnek a szülői házában „gyerekként”. Az eltérő nemű harmincasok között a párválasztás időpontjában mutatkozó fáziseltolódás eredményeként a nők körében a férfiakkal képest kétszeres aránnyal található elvált státusú.

Végül is annak ellenére, hogy a harmincasok több mint negyede mind a férfiak, mind a nők részmintájában egyedülálló, az eltérő nemű harmincas egyedülállók jövőre vonatkozó párkapcsolati esélye és társadalmi családi terhei, feladatai, s így életformája jelentősen különbözik: az egyedülálló nők élethelyzete messze több családi felelősséget és társadalmi-reprodukciós feladatot hordoz, mint a hasonló korú férfiaké. A harmincas nők többségének azonban még kétségtelenül a korosztályba tartozó férfiakkal képest kissé magasabb aránya él társsal, állandó partnerrel, így a tőlük évtizeddel idősebb egyedülállókhoz képest több esélyük van a partnerkapcsolati korrekcióra.

Az egyedülállónak válás néhány életfeltételi meghatározója

A házasságkötésre vonatkozó tradíciók valószínűleg a községekben erősebben megőrződtek: a kis lélekszámú településeken többen igyekeznek a korábbiaknak megfelelően ma is „időben férjhez adni” a lányokat. Ennek eredményeként a harmincas hajadonok legalacsonyabb aránya él községekben (18,4%-a), feleannyi, mint a községi népességi arány alapján arányos lenne. Városokban a népességi arálynak megfelelő mértékben él harmincas hajadon, miközben az összes harmincas hajadon harmada Budapesten lakik (34%). Ezáltal a fővárosban a népességi arány másfélszerese a házasságot nem kötött harmincas éveikben járó hajadonok aránya.

Az adatok szerint kisebb településen hamarabb keresnek és találnak is partnert a férjhez menni szándékozó fiatal lányok, miközben a fővárosban részben nehezebb a partnerválasztás, másrészt a magasabb individualizálódás, hosszabb iskoláztatás/képzés hatására a nagyvárosi fiatal nők halasztják a házasságkötést, relatíve többen választják, illetve relatíve többen sodródhatnak a „szingli” életforma követői közé.

Nehezíti a korosztályba tartozó egyedülálló nők párválasztását az is, hogy a harmincas nőtlen férfiak településtípusok szerinti eloszlása ellentétes irányú, mint a hasonló korú hajadon nőké. A falvakban – miközben a hasonló korú lányok a tradíciót követve „időben” férjhez mennek – a falusi fiatalemberek közül többen halasztják a házasságot. A halogatásnak feltehetően gaz-

dasági okai (is) vannak. Nagyobb hangsúlyt kap ismét a „házasodáshoz” a „ház”, vagyis a házasulandótól a házassághoz elvárt vagyoni-gazdasági alap, amellyel a falun élő, többségében alacsonyán kvalifikált, munkaerőpiacon kevésbé piacképes férfiak az elmúlt évtized nehéz gazdasági körülményei közepette kevésbé rendelkeznek.

Az elváltan élő harmincasok aránya is a községekben még erősebb tradicionális értékkövetésre utal, hiszen az összes harmincas elvált nő alig több, mint tizede él községben (13,6%-a), vagyis a községi népesség arányához képest ugyancsak jelentősen alacsonyabb aránnyal. Meglepetésnek tűnhet, hogy a fővárosban a harmincas elvált nők aránya nem magasabb a népességi átlagnál, aminek alapvető oka az, hogy a fővárosban élő individualizáltabb harmincas nők közül relatíve sokan halasztják a házasságkötést, emellett itt a formalizálatlan élettársi kötelékben élő nők aránya magas, ezáltal „csak” a népességi arálynak megfelelő eséllyel élnek „elvált” harmincasok a fővárosban. A többi városban a népességi átlagnál jelentősen magasabb az aránya az elvált harmincas nőknek. A kisebb városokban fokozottabb az individualizálódás, ám hasonló volt a lányokat időben férjhez adó tradíciókövetés, mint falvakban. Így a több korábban megkötött házasságban élt harmincas objektíve több házasságot „tudott felbontani” válással, míg a fővárosban a több halasztó, élettárs és „kvázi élettársi kötelékben élő” válása kisebb arányban eredményezett „adminisztrálható” elvált státust.

Az egyedülálló harmincas nőknek – legyenek hajadonok, elváltak, esetleg különélők – jelentősen több felelősséget és terhet kell vállalniuk, ha gyermeküket egyedül nevelik. A gyermekes egyedülálló életforma az adatok szerint nem kis mértékben rontja a fiatal nő (újabb) párválasztási esélyét. A harmincas hajadonok harmadának, a korosztályba tartozó nőtlenek mintegy tizedének született már gyereke. A nemek közötti aránykülönbség e területen háromszoros. Az elváltan élő harmincas nők több mint négyötödének született gyermeke előző kapcsolatából/kapcsolataiból (85%), miközben az elvált harmincas férfiak felének (52%) van gyermeke. Összességében nyilvánvaló, hogy a korábbi párkapcsolatból született gyerekekről való gondoskodás felelőssége sokkal inkább érinti a harmincas egyedülálló nőket akár hajadonok, akár elváltak vagy különélők, mint az egyedülálló, nőtlen vagy elvált férfiakat.

A hajadonok már gyermeket szült harmada és a gyermeküket egyedül nevelő nők életformája minden bizonnyal több anyagi erőt is igényel, mint a gyermek nélküli egyedülállóké. Persze az egyedülálló nők túlnyomó többségének önállóan kell előteremtenie a megélhetés költségeit. Kérdéses, hogy miként tudnak ennek eleget tenni? Milyen az egyedülálló harmincasok munkaerő-piaci pozíciója, illetve az ahhoz szükséges kvalifikációja, iskolázottsága?

A hajadon harmincas nők és nőtlen férfiak iskolázottsága fordított hierarchiát mutat. Alacsony iskolai végzettséget (maximum 8 osztály) a har-

mincas hajadonok közül kevesebben szereztek, csupán tizedük (10,7%), miközben a nőtlenek közül többen, negyedük rendelkezik hasonlóan alacsony végzettséggel (24,8%). Valamilyen középfokú végzettséget mind a hajadonok, mind a nőtlenek hasonló aránya szerzett. Az iskolázottsági hierarchia felső szintjén azonban a hajadon nők vannak többen. A hajadon harmincasok több mint negyede diplomás (28,2%), miközben a nőtlenek közül hozzájuk képest félannyi diplomás (13,8%) található.

Szembevetően magas a főiskolai diplomával rendelkező harmincas nők körében a hajadon-arány: az összes harmincas hajadon ötöde végzett főiskolát. A főiskolai diplomásokhoz képest az egyetemi diplomás harmincas nőknek a korosztályba tartozó férfiakkal kiegyenlítettebb esélye tételezhető: a harmincas nőtlenek tizede (9,8%), a hajadonoknak kissé alacsonyabb aránya (7,8%) rendelkezik egyetemi diplomával. Hogy mégis kis eséllyel találunk egymásra, annak ugyancsak a tradícióban gyökerező oka tételezhető, ami szerint a diplomás nők ritkán házasodnak „lefelé”, miközben a diplomás férfiak jelentős aránya teszi azt.

Összességében azonban a munkaerő-piaci esélyekre is utaló iskolázottsági szint azt jelzi, hogy az alacsony végzettséggel rendelkező, nőtlen harmincasok a házasokhoz képest mind a munkaerőpiacon, mind a házassági piacon kevésbé piacképesek. Velük szemben a harmincas hajadonok között éppen a munkaerőpiacon inkább piacképes, magas végzettséggel rendelkezők azok, akik a „házassági piacon” kevésbé piacképesek. Közülük is főként a főiskolai diplomát szerzett nők találnak nehezen társat.

Az egyedülálló harmincas nők átlagos iskolázottsága egyértelműen magasabb, mint az egyedülálló korosztályi férfiaké. A magas iskolai végzettség az egyedülálló nők esetében reményt jelenthet a kedvezőbb munkaerő-piaci pozícióra, másrészt ennek tudatában nagyobb eséllyel választják az egyedülálló létformát is, vagyis kevésbé kötnek kompromisszumot, kevésbé vállalnak igényeiknek nem megfelelő házassági kapcsolatot.

Láthattuk, hogy az elváltan élő harmincasok aránya jelentősen magasabb a nők, mint a férfiak között. Az elváltan élők iskolázottsága, következésképpen munkaerő-piaci esélye is eltér a hajadonok/nőtlenek esélyétől. Az elváltan élő, vagyis elvált státusú (nem az elvált!) férfiak és nők iskolázottsága éppen ellentétes trendet mutat, mint a hajadonok/nőtleneké. Az elváltan élő férfiak között kevés az alacsonyan képzett: csak tizedük rendelkezik legfeljebb nyolc osztállyal. Ugyanakkor az elváltan élő egyedülálló nők között az alacsony iskolai végzettséggel rendelkezők magas számban találhatók. A különbség alapvető oka minden bizonnyal az, hogy az alacsony végzettségű harmincas férfiak közül még sokan nem léptek házasságra, így értelemszerűen kisebb eséllyel is lehetnek elváltak. A férfiakkal szemben az alacsony végzettségű nők igyekeztek a leginkább „időben” házasodni, akik közül

azonban már a harmincas éveikre sokan el is váltak, s elvált státusukban maradtak, nem találtak újabb állandó partnert.

A diplomás harmincas nők között magasabb az elvált státusban maradók aránya, mint a diplomás férfiak között. Az elváltan élő harmincas nők hatoda (16%-a) diplomás, miközben az elvált státusú egyedülálló harmincas férfiaknak csak nyolcada végzett felsőfokú tanulmányokat (12%). A képzett nők képzettségükhöz társuló magasabb jövedelmükkel és erősebb individuális értékpreferenciákkal nagyobb biztonsággal lépnek ki válással megromlott házasságukból, kevésbé elnézők partnerükkel, inkább vállalják az egyedülálló létformát. Velük ellentétes trend rajzolódik ki a relatíve magas jövedelemmel rendelkező, elvált státusú diplomás férfiakat illetően. Ők minden bizonnyal magas értéket képviselnek partnerük számára, ezért velük partnerük, feleségük toleráns. Kisebb eséllyel bontják fel válással az ilyen házasságot/élettársi kapcsolatot, mint a diplomás nők házasságukat, valamint a diplomás férfiak válás után is „kapósabbak”, kisebb eséllyel maradnak elvált státusban, mint a diplomás nők.

Összefoglalás

Összességében az adatok meggyőzően igazolták, hogy jelentős különbség regisztrálható az eltérő életfeltételekkel – iskolai végzettséggel, települési környezettel, gyerekekkel vagy anélkül – élő egyedülálló harmincas nők párkapcsolati és munkaerő-piaci esélyében. Az azonban világos a különböző nemű harmincasokat összehasonlítva, hogy mind a nők, mind a férfiak számára erre az életkorra a domináns párkapcsolati forma a házasság vagy formalizált élettársi együttélés. A korcsoport mintegy háromnegyede ekkorra már állandó partnerkapcsolatban élő házas/élettárs. A fennmaradó harmincas korosztály több mint negyede egyedülálló, ám az egyedülálló férfiak és egyedülálló nők életformájának struktúrájából az életesélyek határozott egyenlőtlensége körvonalazódik. Az egyedülálló harmincas nők túlnyomó többsége ugyanis nem „szingli” hajadon, hanem gyermekét egyedül nevelő anya, miközben a hasonló korú egyedülálló férfiak túlnyomó többsége még független, nőtlen. A jövőre vonatkozó párkapcsolati esélyek különbsége ebből nyilvánvaló.

Az egyedülállók struktúrájában létrejött nemek közötti különbséget döntően az hozza létre, hogy a fiatal nők párválasztását erősebben alakítják a tradicionális értékek, mint a hasonló korú férfiakét. A környezeti elvárásnak megfelelően a nők közül többen lépnek már fiatalabb éveikben házasságra, mint a férfiak közül, miközben a fiatal férfiak a megelőző évtizedektől eltérően tovább halasztják az állandó párkapcsolattal járó felelősség felvállalását. A háztartási és családi szerepekben, pozíciókban meglévő különbség az

egyedülálló nők és férfiak között azt eredményezi, hogy a fiatal nők sokkal több családi reprodukciós feladatot látnak el a társadalomban, mint a hasonló korú férfiak. Az individualizálódás esélye, annak jogi szabályozása – jelentkezzék az válás, halasztott házasság, hosszantartó képzés-tanulás formájában – ugyan egyformán biztosított a nők és férfiak számára, ám a tradicionális párkapcsolati értékpreferenciák, elvárások mégis különböznek, emiatt a fiatal nők életvitele mégis más lesz, több társadalmi-reprodukciós feladatot kell vállalniuk, mint a hasonló korú férfiaknak.

Irodalom

- Allardt, E., 1975: Dimensions of Welfare in a Comparative Scandinavian Study. Research Reports/9. University of Helsinki.
- Braun R., 1913: A falu lélektana. Huszadik Század.
- Buday D., 1918: Magyarország honoráció osztályai.
- Cseh-Szombathy L., 1979: Családszociológiai problémák és módszerek. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Cseh-Szombathy L., 1994: Értékváltozások a családokban. INFO-Társadalomtudomány /30.
- Durkheim, E., 1987: A társadalmi tények magyarázatához. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Esping-Andersen, G., 1990: The Three Worlds of Welfare Capitalism. Cambridge, Polity Press.
- Faragó T., 1983: Házasság, család, rokonság. Etnographia/2.
- Ferge Zs., 2000: Elszabaduló egyenlőtlenségek. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Frey M., 1999: Nők a munkaerőpiacon. In: Pongrácz T.-né és Tóth I. Gy. (szerk.): Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 1999. TÁRKI – SZCSM.
- Hegedűs R.–Spéder Zs., 1999: Relatív szegénység és kereseti arányok. In: Pongrácz T.-né és Tóth I. Gy. (szerk.): Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 1999. TÁRKI – SZCSM. Budapest.
- Marshall, T. H., 1950: Citizenship and Social Class. Cambridge.
- Münch, R., 1984: Die Struktur der Moderne. Frankfurt, Suhrkamp
- Pongrácz T.-né, 1994: Változások a magyar családban. INFO-Társadalomtudomány, 1994/30.
- S. Molnár E.–Pongrácz T.-né–Kamarás F.–Hablicsek L., 1998: Házasságon kívüli születések. KSH Népeségtudományi Intézet Jelentései /61.
- S. Molnár E., 1999: A gyermekvállalás konfliktusai . In: Pongrácz T.-né–Tóth I. Gy. (szerk.): Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 1999. TÁRKI – SZCSM. Budapest.
- Titmuss, R. M., 1958: Essays on the Welfare State. London, Allen and Unwin
- Tóth O., 1999: Családformák és együttélési minták a mai magyar társadalomban. In: Pongrácz T.-né és Tóth I. Gy. (szerk.): Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 1999. TÁRKI – SZCSM. Budapest.

- Utasi Á., 2000/a: Tradicionális család individuális értékpreferenciákkal. In: Spéder Zs.–Tóth P. P.: Emberi viszonyok. Cseh-Szombathy László tiszteletére. Andorka R. Társadalomtudományi Társaság–Századvég Kiadó.
- Utasi Á., 2000/b: Középosztály-Kapcsolatok: A válás és együttélés rétegekülönbségei. Partnerkapcsolatok és individualizálódás. Új Mandátum, Budapest, pp. 139–180.
- Utasi Á., 1991: Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról In: Utasi Á. (szerk.): Társas kapcsolatok. Gondolat Kiadó, Budapest, pp. 169–193.
- Vukovich G., 1999: Egyedülálló és gyermeküket egyedül nevelő szülők. In: Pongrácz T.-né és Tóth I.Gy. (szerk.): Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 1999. TÁRKI – SZCSM. Budapest.
- Weber, M., 1982: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Gondolat Kiadó, Budapest.